

Uloge promatrača u empirijskim istraživanjima u društvenim znanostima: neki prijevori

Vladimir ILIĆ

*Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
vilic@f.bg.ac.rs*

Na početku XXI. stoljeća promatranje sa sudjelovanjem i promatranje bez sudjelovanja i u metodološkoj literaturi i u istraživačkoj praksi razdvojeni su više nego ikad. Navodno oštra razlika između kvalitativne i kvantitativne metodologije dezintegrirala je metodu promatranja i otežala razmatranje njezinih mogućnosti i ograničenja. Uloga »čistog promatrača«, osim u psihologiji i etologiji, umnogome je podcijenjena. Smještena je u kvantitativnu metodologiju, a u okviru kvalitativne metodologije nije ostalo prostora za detaljnije razmatranje mogućnosti (i ograničenja) koje pruža primjena uloge promatrača-sudionika. Ta vrlo zahvalna uloga uvelike je zanemarena u metodološkoj literaturi. Suženo je i shvaćanje mogućnosti sudioničkog promatranja. Njegov glavni cilj ne mora biti da se iz prve ruke ispita društvena situacija iz perspektive promatranih. Nije isključiva zadaća promatranja sa sudjelovanjem da razumije, a promatranja bez sudjelovanja da objasni. Iako participiranje (praćeno introspekcijom) nesporno jača senzibilitet za subjektivnu dimenziju promatranih pojava, promatranje sa sudjelovanjem ne samo da može služiti otkrivanju, osnaživanju ili opovrgavanju kauzalnih objašnjenja, nego je nemoguće zamisliti, barem u društvenim znanostima, »čisto promatranje« potpuno lišeno empatije. Uz predstavljanje i problematiziranje stanja stvari vezanog uz uloge promatrača u empirijskim istraživanjima u društvenim znanostima, autor u ovom radu nastoji argumentirati da je metodološko naglašavanje razlika između uloga promatrača umnogome posljedica utjecaja i interesa koji dolaze iz širega društvenog okruženja.

Ključne riječi: uloge promatrača, promatranje sa sudjelovanjem, promatranje bez sudjelovanja, čisto promatranje

1. Uvod

Metoda promatranja se od druge polovine XX. stoljeća u okviru metodologije socioloških istraživanja ne promatra u jedinstvu svojih oblika, nego gotovo isključivo postoje metodološke analize pojedinih oblika promatranja

(»sustavnog«, »strukturiranog«, »etnografskog«, »kvalitativnog« i slično).¹ Nije dostupna iole novija metodološka literatura koja bi se bavila promatranjem kao jedinstvenim postupkom (usp. Ilić, 2013). U ovom će se radu nastojati pokazati da je ta razjedinjenost manje posljedica spontanog razvoja istraživačke prakse i njezinih metodoloških osmišljavanja, a više proizvod društvenih zahtjeva, potreba i interesa. Neki od tih činilaca dolaze iz organizacije spoznajnih djelatnosti, a drugi iz širega društvenog okruženja.

Prije svega se, u okviru uvodnog dijela, izlažu neki epistemološki problemi vezani za osnovnu temu ovog rada. Prikazu klasičnih shvaćanja uloga promatrača i njihovih obilježja slijedi upućivanje na doprinos Alana Brymana (2012 [2001]); doprinos tog autora, ponajprije njegovo nastojanje da pomiri kvantitativni i kvalitativni pristup u sociologiji (ne samo preko priloga objavljivanih u časopisu *Journal of Mixed Methods Research*), pogodan je kao referentna točka za procjenu (unaprijed se može reći: ne odveć velikih) pomaka u odnosu na klasična shvaćanja uloga promatrača i njihovih osobina. Potom se razmatraju pitanja vezana za društvenu ulogu promatrača. U zaključku se upućuje na društveni kontekst postojećih metodoloških rješenja izraženih kroz radikalno razbijanje promatranja na njegove sudioničke i nesudioničke oblike.

1.1. Neki epistemološki problemi vezani za uloge promatrača

Može se navesti nekoliko ilustracija za tvrdnju o radikalnom razbijanju promatranja na sudioničke i nesudioničke oblike. U *The SAGE Dictionary of Social Research Methods* (Jupp, 2006) promatranje se ne pojavljuje kao bibliografska jedinica. Ono se spominje u tekstu odrednica »Autoetnografija« i »Metoda istraživanja zajednice«, zatim, vrlo uopćeno, kod odrednice »Podaci«, uzgred se spominje u sadržaju odrednice »Epistemologija« pri opisu empirizma, a posve nedovoljno kod odrednica »Etnografija« i »Terenski rad« (»Fieldwork«). Iako u tom enciklopedijskom rječniku ne postoji odrednica »Promatranje«, postoji odrednica »Promatranje sa sudjelovanjem« koju je napisala A. Coffey (2006). Za autoricu je »promatranje sa sudjelovanjem dio repertoara kvalitativnih metoda«; ona ga vezuje isključivo za prikupljanje podataka u kvalitativnoj formi (Jupp, 2006: 214). Ukupan sadržaj odrednice o promatranju sa sudjelovanjem metodološki je

¹ Tekst je nastao u okviru projekta »Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri«, evidencijski broj 179035, koji financira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

inferioran sadržaju pola stoljeća ranije objavljenih radova. U *Handbook of Ethnography* postoji i odrednica »Strukturirano promatranje«, čija autorica J. Garwood (2006) kao specifičnost tog »postupka« navodi pretkodiranje, odnosno izradu sustava kategorija prije prikupljanja podataka (Atkinson i dr., 2001). U ključnoj publikaciji za antropologiju, kakav je *The Routledge Dictionary of Anthropologists* (Gaillard, 2004 [1997]), analizira se doprinos više od tri stotine antropologa obrađenih prema nacionalnim tradicijama. Ni u indeksu tog rječnika nema odrednice »Promatranje«. U njemu se pojavljuje odrednica »Etnografske metode«, nema odrednice »Terenski rad« (»Fieldwork«), nego samo »Počela terenskog rada« (»Field work origins«). Pomoćno sredstvo promatranja, fotografija, spominje se na četiri mjesta, ali samog promatranja, kao istraživačkog postupka, u ovom rječniku etnografije nema. U tom pogledu postoji vrlo uočljiva razlika u odnosu na stanje od nekoliko desetljeća prije njegova objavljivanja (Ilić, 2013).

Mnogi suvremeni autori razlikuju promatranje sa sudjelovanjem od neposrednog ili strukturiranog promatranja (Bryman, 2012 [2001]). Iako se ta podjela ne može prihvatiti, budući da je i promatranje sa sudjelovanjem uvijek neposredno, a ponekad i strukturirano, S. Fajgelj ispravno zaključuje da je »cilj promatranja sa sudjelovanjem razumijevanje funkcioniranja tog mjesta i ljudi u njemu s njihovog stajališta« (Fajgelj, 2005: 321).² On promatranje sa sudjelovanjem više vezuje za etnologiju, a »neposredno« za psihologiju. Uistinu, sudioničko i nesudioničko promatranje u znatnoj mjeri izvire iz tih znanosti, iako se njihovi korijeni ne ograničavaju samo na psihologiju i etnologiju (ili antropologiju). Sam pojam promatranja sa sudjelovanjem došao je iz znanosti koja se naziva andragogijom. Koliko je poznato, prvi ga je upotrijebio Eduard C. Lindeman, koji je 1924. u knjizi *Social Discovery* kritizirao metodu ankete riječima »ako želite znati što neka osoba doista radi, promatrajte je« (Lindeman, 1924; usp. Vidich, 1955: 357).³ Pritom treba imati na umu da, kao što upozorava Vidich, u

² Fajgelj navodi sljedeće razlike dvaju oblika promatranja: »Neposredno promatranje je obično više usredotočeno na problem od promatranja sa sudjelovanjem, jer istraživač sam odabire uzorak vremena, situacija ili sudionika koje će promatrati. U promatranju sa sudjelovanjem on mora biti stalno prisutan i stalno uključen u zbivanja. Također, u općem slučaju, neposredno promatranje ne traje tako dugo kao ono sa sudjelovanjem« (Fajgelj, 2005: 321). No, ni pri promatranju sa sudjelovanjem promatrač ne mora biti stalno prisutan; i u ovom slučaju može se primijeniti uzorkovanje kad se upozna ritam odvijanja pojave.

³ U pogledu isticanja epistemoloških prednosti promatranja, i dalje su suvremeni i vrijedni pažnje davno objavljeni radovi J. D. Lohman (1937) i C. Cluckhohn (1940).

istraživačkoj praksi iz dvaju razloga često nije moguće striktno razlikovati sudioničko i nesudioničko promatranje: prvo, istraživač može koristiti obje metode, a drugo, participacija je gotovo uvijek parcijalna, pa je razlika u osnovi u udjelu participacije pri promatranju (Vidich, 1955: 357).

Treba podsjetiti da je promatranje sa sudjelovanjem od svih metoda koji se koriste u neposrednom terenskom radu (bilo) najmanje sistematizirano i kodificirano, stoga često i pogrešno shvaćano (McCall i Simmons, 1969). Ali, ono se često pogrešno određivalo, pa se i zbog toga ponekad pogrešno shvaćalo. Prema G. J. McCallu i J. L. Simmonsu (1969), ovaj »stil istraživanja« koristi različite metode i tehnike – promatranje, razgovor s informantima, analizu dokumenata, razgovor u anketi i sudjelovanje sa samoanalizom. Takva nespecifična odredba ima epistemološke posljedice: McCall i Simmons smatraju da je promatranje sa sudjelovanjem namjerno nestrukturirano, tako da maksimalizira opisivanje otkrića prije nego što sustavno provjerava teoriju. Oni se ipak od toga ograđuju pišući da »ne znači da se istraživanja na osnovi promatranja sa sudjelovanjem ne mogu koristiti za provjeru teorija« (McCall i Simmons, 1969: 6). H. S. Becker smatra da, iako promatranje sa sudjelovanjem može testirati hipoteze, »ovo tipično nije slučaj«, a njegova »se rasprava odnosi na vrste istraživanja s pomoću promatranja sa sudjelovanjem, kojima se teži otkrivanju hipoteza jednako kao i njihovu testiranju« (Becker, 1958: 653). S druge strane, Becker u tekstu koji je napisao s B. Geer ističe da je »velika vrijednost promatranja sa sudjelovanjem otkrivanje latentnih pojava, onih slučajeva u kojima su članovi sustava nesvjesni stvarno opazivih događaja, [...] ili nekih stvari koje su povezane s njima, koje promatrač može neposredno shvatiti. Svaki drugi slučaj zahtijeva zaključivanje i takvo zaključivanje treba izvesti iz svih raspoloživih podataka« (Becker i Geer, 1957: 29).

Promatranju sa sudjelovanjem često se pridaje velika važnost na planu postizanja nepredviđenih otkrića i heuristike. P. Willis piše da je ono »istin-ski značajna metodološka mogućnost – mogućnost da se bude iznenađen; mogućnost postizanja znanja na koje se nije računalo u početnoj paradigmi« (Willis, 1976: 138).⁴ A. T. Hall, pozivajući se na Willisa, inzistira na uzajamnom razumijevanju etnografa i istraživane populacije pri primjeni promatranja sa sudjelovanjem kao na načinu da se dođe do novog znanja

---

⁴ Kad je u pitanju heuristička uloga promatranja, McCall i Simmons podsjećaju da je ona svojstvena i samopromatranju, budući da introspekcija otkriva značajne pojave koje se mogu provjeriti promatranjem drugih ili razgovorom (McCall i Simmons, 1969: 63).

(Hall, 2000). Pritom Hall piše da »iznenađenje« ne leži na putu s kojeg se može pokupiti, nego da su potrebni spomenuto uzajamno razumijevanje i interakcija da bi se do njega došlo (Hall, 2000: 123).

Međutim, promatranje sa sudjelovanjem dopušta testiranje hipoteza. Još je Malinowski relativizirao opseg važenja Freudovih teorija preko participativnog istraživanja, upozoravajući na kulturno-geografsku ograničenost važenja Edipovog kompleksa (Malinowski, 1971). No, i znatno kasnije su se iznosila mišljenja da podaci dobiveni u kvalitativnom obliku (što je slučaj s većinom onih pribavljenih promatranjem sa sudjelovanjem) mogu poslužiti za modificiranje, a ne i za iole rigoroznije testiranje hipoteza (Ragin, 1989 [1987]; Ilić, 2000). A. Cicourel smatra da je testiranje hipoteza moguće samo ako se zabilješke prave ili snimanje izvodi u tijeku samog procesa promatranja sa sudjelovanjem (Cicourel, 1964). Ako aktivnost skupine ne dopušta snimanje događaja i ako postoji poveći razmak između opservacije i snimanja (odnosno bilježenja), onda će, prema tom mišljenju, ovakve retrospektivne opservacije onemogućiti testiranje hipoteza (Cicourel, 1964: 45–46). Nije jasno na osnovi čega Cicourel izvodi ovakav zaključak; mogućnost naknadne analize snimljenog ili zabilježenog oduvijek je postojala.⁵ Bit će da je Cicourel nagovještavao krajem XX. i početkom XXI. stoljeća prevladavajuće shvaćanje sudioničkog (»kvalitativnog«) oblika promatranja kao heurističkog, i nesudioničkog oblika promatranja (često pogrešno isključivo povezivanog sa sustavnim, kvantitativnim, odnosno strukturiranim promatranjem) kao pogodnog za eksplanatorne spoznajne ciljeve (Ragin, 1989 [1987]; Ilić, 2000). Cicourel je, naime, smatrao da se pojavljuje dvojba između »bogatstva« informacija koje donosi participacija i »objektivnosti« koju donosi neuključivanje. Stoga je predlagao da se intenzivno participira u prvom dijelu istraživanja i da se mapiraju detalji potrebni za testiranje hipoteza, a da istraživač kasnije, promatranjem koje će karakterizirati veća distanca, testira hipoteze (Cicourel, 1964: 47). To ne djeluje nerazumno: često se tek na terenu zamijeti stvarni problem koji se (re)artikulira kao izmijenjeni, ili čak promijenjeni, predmet istraživanja. Također, neočekivana otkrića (Willisova »iznenađenja«, Mertonove *serendipities*) mogu sugerirati modifikaciju postojećih ili nastanak novih hipoteza (Willis, 1976;

⁵ Mišljenje slično Cicourelovu zastupali su i M. S. Shwartz i C. G. Schwartz (Schwartz i Schwartz, 1955). S druge strane, V. Vučinić-Nešković (2013) opširno opisuje što se na početku XXI. stoljeća na ovom planu može postići primjenom suvremenih tehničkih sredstava.

Merton, 1979 [1967]). No, iako je istina da promatranje sa sudjelovanjem daje bogatije, sadržajno potpunije i životnije podatke, bilježenje i snimanje ne ometaju nužno stvaranje građe prikladne za testiranje hipoteza (bez obzira na utrošak vremena podijeljenog na obavljanje uloge u promatranoj zajednici, opažanje i bilježenje). Osnovna prednost promatranja bez sudjelovanja nije u većoj količini vremena raspoloživog za bilježenje, nego u mogućnosti svestranijeg sagledavanja promatranoga. Nesudionik nije vezan za jednu perspektivu koja sudioniku bitno ograničava vidokrug (ako on/ona obavlja samo jednu ulogu u promatranoj sredini).

2. Klasična shvaćanja o ulogama promatrača

Razmatranjima epistemoloških pitanja slijedi premještanje naglaska na pitanja istraživačko-tehničke naravi. Klasična shvaćanja iz pedesetih godina XX. stoljeća redovno se, u nedostatku recentnijih, problematiziraju i u vrijeme pisanja ovog rada. Nema potrebe za širom reinterpetacijom Gold-Junkerove tipologije (čisti promatrač, promatrač-sudionik, sudionik-promatrač, potpuni sudionik; Gold, 1958; Junker, 1960).⁶ Zanimljivije je razmotriti različita viđenja nekih metodoloških posljedica participacije pri promatranju. U poznatom zborniku N. K. Denzina i I. S. Lincoln (1998) prihvaća se Goldova tipologija: podsjeća se da je »u istraživanju koje uključuje primjenu promatranja sa sudjelovanjem istraživač glavni instrument društvenog istraživanja« i da »vrijednost toga da se bude sudionik-promatrač leži u prilici da se prikupe bogati detaljni podaci zasnovani na promatranju u prirodnom okruženju« (Morse, 1998: 79).⁷ U ovoj izuzetno navođenoj knjizi primjećuje se da je pri primjeni uloge promatrača-sudionika naglasak stavljen na razvijanje odnosa s promatranima. Uloga »čistog« promatrača neopravdano se podcjenjuje jer se gotovo isključivo vezuje za razumijevanje značenja koje promatrani pripisuju istraživanoj pojavi. To je neprihvatljivo, budući da »čisti« promatrači (ne samo u psihološkim istraživanjima) opserviraju i ponašanje kao primarni predmet istraživanja, ne posvećujući se uvijek prvenstveno tumačenju njegova značenja. U toj knjizi

---

⁶ Ukratko, uloga čistog promatrača ne podrazumijeva uključivanje u istraživanu zajednicu ili skupinu; za razliku od promatrača-sudionika, sudionik-promatrač bitno je vezan za obavljanje određene uloge, dok uloga čistog sudionika prikazuje se kao uloga prikrivenog promatrača. O osobinama ovih uloga još i početkom XXI. stoljeća može se pouzdano i sveobuhvatno informirati iz Milićeve metodološke knjige (Milić, 1978: 439–444).

⁷ Zanimljivo je da se autorica ovdje oslanja isključivo na Golda (1958), zanemarujući razradu njegove tipologije kod Junkera (1960).

Podsjeća se i na ranije zapažanje da je vrijednost uloge promatrača-sudionika u slobodi istraživača da ode tamo gdje je (inter)akcija relevantna za istraživanje, a da se nedostatak te uloge pojavljuje ondje gdje se istraživač mora naći na poprištu sukoba unutar promatrane skupine koja ga tretira kao zainteresiranu stranu. Podsjećam da sam nešto ranije ocijenio da uloga sudionika-promatrača daje sadržajnije, a uloga promatrača-sudionika svestraniji uvid. U zborniku Denzina i Lincoln prihvaća se teza da je glavni cilj promatranja sa sudjelovanjem da iz prve ruke ispita društvenu situaciju iz participantove perspektive (Morse, 1998: 81–82; Stake, 1998: 95–96, 98). Ovo je neopravdano sužavanje mogućnosti razmatranog oblika istraživačkog postupka o kojem je riječ.

2.1. Klasične antropološke perspektive na uloge promatrača

Klasični antropolozi bili su u tom pogledu otvoreniji. A. Kaplan (1964) primijetio je da se sudionik-promatrač može angažirati u participaciji toliko da to ošteti njegovu autonomiju. Drugim riječima, sudjelovanje može narušiti primjenu načela znanstvenog istraživanja. U tom smislu Kaplan spominje slučaj antropologa koji je, nakon što je postao vrač, odbio otkriti magijske tajne svojim kolegama (Kaplan, 1964: 138). Ipak, on primjećuje: »premda ne želim minimalizirati probleme koje efekt promatrača ostavlja na promatranom ponašanju, ne vidim razloga za sumnju da znanstvenik koji proučava ponašanje može nastaviti živjeti s tim problemima« (Kaplan, 1964: 137).

B. Malinowski, povodom promatranja sa sudjelovanjem u stranoj kulturi, naglašavao je da treba živjeti među proučavanima (Malinowski, 1971). Kako zamjećuje M. Stacey, on se bojava istraživanja koje će donijeti »kostur bez krvi i mesa« (Stacey, 1969: 52). Stacey podsjeća da je antropolog Raymond Firth smatrao da samo neposredno promatranje omogućuje uvid u punu kompleksnost strukture i funkcioniranja društvenih i ekonomskih odnosa (Stacey, 1969: 53). No, tu se pojavljuju dva istraživačka nedostatka, zbog promatranja sa sudjelovanjem koje je tada trajalo jednu do dvije godine (početkom XXI. stoljeća je, s obzirom na društveno uvjetovanu hiperprodukciju znanja, to vrijeme značajno kraće). Firth je smatrao da se u vremenskom okviru od jedne do dvije godine puno značenje opaženoga ne može razumjeti. Osim toga, neko privremeno stanje promatrač može smatrati uobičajenim. Slično tome što navodi Firth i što prihvaća Stacey, P. Radin i A. Vidich kritizirali su M. Mead (Vidich, 1965), koja je pisala da iza svake njezine općenite tvrdnje o ponašanju djece na Samoi stoji dugi niz promatra-

nja koja nisu načinjena slučajno, nego sustavno na odabranoj skupini (Mead, 1933: 11–12). Radin i Vidich smatrali su da bilo koje adekvatno istraživanje te vrste može biti provedeno tek poslije mnogo godina intenzivne primjene i da istraživanje koje traje godinu, pa čak i pet godina, ostaje na razini površne penetracije u osobnost drugog čovjeka. Slično Firthu, Vidich je zamijetio da je naivno misliti da promatrač za godinu ili dvije terenskog rada može postati svjestan brojnih nijansi značenja te da je Radin to uvidio u svom ispitivanju Winnebago Indijanaca, gdje su mu svaka nova razina shvaćanja i novi uvid davali različito razumijevanje i postavljali nove interpretativne probleme (Vidich, 1965). Suočen s tim ograničenjima, Firth je, kako piše Stacey, koristio dokumente i sjećanja promatranih.

Stacey ističe vrijednost Firthovih doprinosa: on je zahtijevao da se najprije tri mjeseca provede u probnom razdoblju istraživanja, da se nauči jezik promatranih i sagleda njihov život u svim ili gotovo svim aspektima. Također je tražio timski rad pri sudioničkom promatranju, makar tim bio sastavljen samo od muža i žene (Stacey, 1969: 53–54; usp. Firth, 1946).⁸ Sama Stacey je, slično Firthu, svoje istraživanje grada Banburyja zasnovala na kombiniranju drugih postupaka uz sudioničko promatranje (prije svega veće primjene razgovora), kako bi nadomjestila njegova ograničenja (Stacey, 1960). U tome ona vidi razliku između istraživanja Banburyja i dvije studije bračnog para Lynd o gradu nazvanom Middletown (Lynd i Lynd, 1929). Na neki način, u Banburyju je primijenjen pristup povezivanja privatnih problema s javnim pitanjima, odnosno pristup koji će nekoliko godina kasnije metodološki razraditi C. Wright Mills (1959). Promatrači su došli u Banbury iz drugih mjesta i mnogo toga im je u njemu bilo čudno i podsjećalo ih na stranu kulturu. Stacey primjećuje da je za promatrača vrlo važno da sustavno bilježi sve prekide razgovora ili ponašanja vezane za tabuirane teme, čak i kad su na ravni subliminalnih navještaja, budući da se oni često pojavljuju u istraživanjima vlastite kulture (Stacey, 1960, 1969). Pritom, neke procjene M. Stacey ne djeluju utemeljeno, kao na primjer njezina tvrdnja da je promatraču teško drugome prenijeti iskustva iz promatranja sa sudjelovanjem.

2.2. Klasične sociološke perspektive na uloge promatrača

To ne treba miješati s opravdanim (iako donekle empiristički jednostranim) Cicourelovim upozoravanjem na to da kod terenskog rada, odnosno pri primjeni intervjua i promatranja sa sudjelovanjem, istraživač ima ključ-

⁸ Firth je u islamskim društvima istraživao muškarce, a njegova supruga žene.

nu ulogu u prikupljanju podataka (Cicourel, 1964: 39). Pod utjecajem M. S. Shwartz i C. G. Shwartz, Cicourel piše da ulogu terenskog radnika dijelom određuje on/ona sam/sama, a da je dijelom definiraju promatrani. Shwartz i Shwartz su u tom smislu pisali da je promatrač dio promatranog konteksta: on/ona istodobno mijenja taj kontekst i nalazi se pod njegovim utjecajem (Shwartz i Shwartz, 1955: 344; usp. Cicourel, 1964: 41). Kad razmatra Goldovu i Junkerovu tipologiju uloga promatrača, Cicourel zamjećuje da uloga sudionika-promatrača minimalizira problem prikrivanja koji nosi (inače etički problematična) uloga »potpunog sudionika«, ali da uloga sudionika-promatrača uključuje ostale probleme koji opterećuju »potpunog sudionika«. Stoga Cicourel smatra da treća uloga, ona promatrača-sudionika, podrazumijeva trošenje bitno manje energije i vremena od uloge sudionika-promatrača. S druge strane, on je vezuje isključivo za istraživanja koja podrazumijevaju jednokratni intervju (*one visit interview*) i nije jasno zbog čega to čini (osim što se nekritički povodi za R. L. Goldom)⁹ kad se ona može primijeniti u dugotrajnijim promatranjima organizacija, zajednica i skupina (Cicourel, 1964: 44).¹⁰

Kad je u pitanju uloga »potpunog promatrača«, Cicourel posve prihvaća Goldovo shvaćanje da potpuni promatrač nema društvenu interakciju s informantima, kao i Goldov stav da ta uloga gotovo nikada nije dominantna, nego je subordinirana ulogama koje nužno uključuju određenu mjeru sudjelovanja (Cicourel, 1964: 44; Gold, 1958: 217–223). Pišući o promatranima, Gold ih, naime, naziva informantima. To ponešto govori o njegovu viđenju opažanja verbalnog i neverbalnog ponašanja. Očito je da implicitno stavlja naglasak na obavijesti dobivene verbalnim, a ne vizualnim putem. Stoga ne čudi što podcjenjuje ulogu »čistog promatrača«. S obzirom na istraživačku praksu, treba podsjetiti da se taj oblik promatranja ne primjenjuje samo pri proučavanju malih skupina, nego često i uspješno i pri istraživanju masovnih događaja.¹¹ Cicourel iznosi »pretpostavku da, što je intenzivnije promatranje, to su 'bogatiji' podaci«, ali, s druge strane, za-

⁹ Dakako, J. Lofland je s pravom primijetio da je (barem) uzgredni intervju dio svakog promatranja sa sudjelovanjem (Lofland, 1971: 109). Odnos prikupljanja podataka vizualnim i verbalnim putem opširnije je razmatran drugdje (Ilić, 2015b).

¹⁰ S obzirom na izloženo shvaćanje uloge promatrača-sudionika, Cicourel smatra da pri primjeni te uloge nema rizika da će promatrač nekritički prihvatiti ulogu promatranoga, ali misli da ga/je zbog kratkog i površnog susreta s njim/njom može pogrešno razumjeti.

¹¹ O tome su na južnoslavenskom prostoru vrlo uvjerljivo pisali S. Branković (2009) i V. Vučinić-Nešković (2013), oboje dajući korisne sugestije istraživačima.

mjećuje da s porastom intenzivnosti promatranja raste opasnost od gubitka potrebne distance, do čega dovodi »grupni način razumijevanja« (Cicourel, 1964: 45). Ovdje se intenzivnost promatranja gotovo poistovjećuje s intenzivnošću participiranja u promatranoj zajednici. Pritom je potrebno još jednom ponoviti da osnovni problem uloge sudionika-promatrača u odnosu na uloge promatrača-sudionika i čistog promatrača nije veća podložnost utjecaju skupine, nego vezanost za opažajnu perspektivu koju nameće uloga koja se obavlja. Gubi se na sveobuhvatnom i cjelovitom uvidu, mnogo više nego na planu objektivnosti onoga što je opaženo. Ali, Cicourel je u pravu kad podsjeća da mnogo ovisi o okruženju, budući da neke vrste informacija neće biti dostupne istraživačima koji ostanu odveć marginalni u odnosu na svakodnevnu djelatnost skupine koju istražuju. U tom smislu i uloge promatrača koje podrazumijevaju nikakav ili mali udio participiranja nose rizik druge vrste jednostranosti perspektive. S druge strane, ne može se prihvatiti Cicourelova ocjena da intenzivno participiranje teško može omogućiti testiranje hipoteza. Takozvana kvalitativna metodologija to je opovrgnula (Ilić, 2015b), jednako kao i antropolozi (npr., M. Mead i njezini sljedbenici), koji su promatranjem sa sudjelovanjem istraživali granice važenja Edipova kompleksa mnogo prije nastanka »kvalitativne metodologije« kao navodno posve posebne istraživačke orijentacije.

Zanimljivo je kako su klasični metodolozi poput B. Malinowskog, F. Znanieckog i W. Gooda, koji su se bavili promatranjem kao istraživačkim postupkom, zapostavljali »čisto promatranje« (to se ne odnosi na one koji su radili na unapređenju psiholoških ili etoloških istraživanja). Junker je smatrao da je uloga potpunog promatrača više imaginarna nego stvarno moguća, tvrdeći da joj se približava jedino promatranje u laboratoriju (Junker, 1960). Kad je Gold ulogu promatrača-sudionika sveo na provedbu jednokratnog intervjua, Junker ga, kao ni kasnije Cicourel, nije zbog toga kritizirao, niti je zamijetio da je iz tog neopravdanog ograničavanja proizišlo Goldovo shvaćanje uloge sudionika-promatrača koji u istraživanjima zajednica razvija odnose s informantima i troši više vremena i energije na sudjelovanje nego na promatranje. Iz takvog shvaćanja proizišlo je neosnovano uvjerenje da intenzivna participacija može vrlo teško testirati hipotezu. No, Junker je vrlo umjesno primijetio da tijekom promatranja promatrač može mijenjati uloge, pa da on/ona to često i čini.

Tijesna suradnja Golda i Junkera pridonijela je uzajamnom snaženju njihovih pogleda: Gold je ranijih godina bio član Junkerova istraživačkog

tima (usp. Junker, 1952). Pišući o (etički problematičnoj, pa i nedopuštenoj) ulozi potpunog sudionika, on je tvrdio da je prije analize podataka promatraču potrebno neko vrijeme poslije povratka s terena da se »ohladi« kako bi se mogao vratiti ulozi nepristranog istraživača (Gold, 1958).¹² Smatrao je da je, za razliku od potpunog sudionika, istraživač koji je primjenjivao ulogu sudionika-promatrača na terenu dovoljno distanciran u odnosu na promatrane da bi izbjegao poistovjećivanje s njima. S obzirom na prikazan i neopravdano sužen način shvaćanja uloge promatrača-sudionika, Gold je smatrao da, budući da je posjet promatrača-sudionika tako kratak, a njegov/njezin kontakt s promatranim »možda« površan, vjerojatnije je da će doći do pogrešnog razumijevanja promatranih, nego kod uloga koje uključuju veću mjeru sudjelovanja. A kad je riječ o »čistom promatraču«, Gold je smatrao da je to jedina od četiri uloge koja gotovo nikada nije dominantna, da se ponekad koristi kao subordinirana dominantnim ulogama i da se, budući da je potpuni promatrač izvan promatrane interakcije, on/ona suočava s najvećom opasnošću da pogrešno razumije ono što promatra (Gold, 1958: 217–223).¹³

U vrijeme razvijanja klasičnih zamisli uloga promatrača, prije na početku XXI. stoljeća praktično općeprihvaćene podjele na sudioničko i »strukturirano« promatranje, ugledni američki sociolog S. M. Miller se, u svom ispitivanju društvene strukture jedne male psihijatrijske bolnice, pod utjecajem zapažanja J. D. Lohmana (1937), suočio s utjecajem interakcije na objektivnost promatrača pri promatranju sa sudjelovanjem. Smatrao je da čisto ljudski odnosi s promatranima, kao i osjećaji i empatija koji iz njih nastaju, utječu na percepciju. Miller primjećuje da promatrač i promatrani, kao ljudska bića, imaju zajedničku ulogu i da stoga »u interakciji na običnoj ljudskoj razini promatrač mora voditi računa o tome da ne napusti ograničenja svoje uloge« (Miller, 1952: 98). Zbog toga je Miller napravio distinkciju između dva aspekta promatranja sa sudjelovanjem: 1. sudjelovanja kao aktivnosti, odnosno obavljanja uloge u istraživanoj situaciji, i 2. afektivnog sudjelovanja u kojem istraživač emotivno odgovara na situaciju. Prvu od tih uloga Miller naziva »pasivni sudionik-promatrač«, a

¹² Cicourel smatra da Malinowski nije djelovao kao potpuni sudionik u sociološkom smislu, ali da je to nastojao učiniti u psihološkom smislu. Prema Cicourelu, on je zapravo djelovao kao sudionik-promatrač, zato što su promatrani vrlo slabo razumjeli njegovu ulogu promatrača. Samim tim, on je objektivno bio potpuni sudionik (Cicourel, 1964: 52).

¹³ I P. Tadej će, mnogo godina kasnije, ocijeniti »da je uloga 'čistog promatrača' samo jedna idealna kategorija, neizvediva u terenskom istraživanju« (Tadej, 1983: 83).

drugu »aktivni sudionik-promatrač«. Specifičnost druge uloge je u tome što promatrač maksimalizira svoje sudjelovanje i pokušava integrirati svoju ulogu s drugim ulogama u proučavanoj društvenoj situaciji, nastojeći da kroz iskustvo života na način promatranih bolje promatra i više razumije. Stoga se, primjenjujući (na ovaj način shvaćenu) »aktivnu« sudioničku ulogu, promatrač ponekad ponaša slično promatranima, a ponekad komplementarno. Najsažetije, on/ona nastoji dijeliti život promatranih na jednostavnoj ljudskoj razini (Miller, 1952: 98). Afektivan odnosno distanciran odnos promatrača prema subjektima istraživanja posve je posebno pitanje, povezano s osobnom jednakštom promatrača, što je razmotreno u drugom tekstu (Ilić, 2016).

3. Brymanovo shvaćanje društvene (ne)uključenosti promatrača

Početak XXI. stoljeća donosi nastojanja da se pomire kvantitativni i kvalitativni pristup, a u okviru tih napora, sudioničko (kvalitativno) i »strukturirano« (po pravilu kvantitativno) promatranje sagledavaju se kao komplementarni, čime se zapravo pojačava predodžba o njihovoj radikalnoj podvojenosti. Zanimljivo je, i to govori o sporom rastu znanja u metodologiji, da tipologija Golda i Junkera opstaje, uza sve modifikacije. Njezini tvorci redovito su citirani i u najrecentnijim radovima o etnografiji ili o pojedinim oblicima promatranja, budući da recentnih znanstvenih članaka o promatranju u njegovu cjelovitom obliku gotovo da nema (Ilić, 2013). U metodologiji kao primijenjenoj logici (usp. Milić, 1978: 15–16), dakle, kao u normativnoj disciplini, razvoj spoznaja sporiji je nego u (empirijskim) disciplinama kakva je sociologija. Već je spomenuto da se u vrlo utjecajnom zborniku N. K. Denzina i I. S. Lincoln (1998) prihvaća spomenuta tipologija. To nije promijenjeno ni u novijim izdanjima toga zbornika, na primjer u 4. iz 2012. Prihvaćaju se i slabosti te tipologije, kao što je neopravdano podcjenjivanje uloge »čistog promatrača« (Morse, 1998: 80). Kao klasičan primjer uloge potpunog sudionika navodi se studija iz 1956. autora Festingera, Rieckena i Schachtera koji su istraživali malu skupinu koja je predviđala kraj svijeta (Morse, 1998: 80; usp. Festinger, Riecken i Schachter, 1956).

Temeljno prihvaćanje stare tipologije Golda i Junkera zamijetio je W. L. Neuman, nastojeći je dopuniti podjelom P. A. Adler i P. Adlera (Neuman, 2006). Neuman piše da »Adler i Adler (1987) sugeriraju tri uloge u kon-

tekstu promatranja. *Periferno članstvo* podrazumijeva održavanje distance između sebe i onih koji se proučavaju, ili utvrđivanje granica istraživačeve neusklađenosti s aktivnostima članova skupine. U *aktivnom članstvu* istraživač pretpostavlja ulogu članstva i prolazi kroz slično uvođenje u članstvo i sudjelovanje kao istinski član. Istraživač održava visoku razinu povjerenja članova i može se povremeno povlačiti s terena. *Potpuno članstvo* ostvaruje se kad istraživač ‘konvertira’ i postane ‘domorodac’. Kao potpuno posvećen član, on doživljava iste emocije kao drugi i otkriva da mu je vrlo teško ili nemoguće napustiti teren i vratiti se tome da bude istraživač« (Neuman, 2006: 387; usp. Adler i Adler, 1987).

Utjecaj starijih razmatranja na ovu podjelu jasno je vidljiv; ne mislim pritom samo na Lohmana (1937) i Millera (1952), nego i na onog antropologa za kojega Kaplan (1964) piše da nije želio prestati biti vrač. I Neuman (2006) i Adler i Adler (1987) jasno pokazuju da utjecaj davno razvijenih ključnih rješenja vezanih za uloge promatrača ne popušta ni u suvremenosti. Oštra podjela na takozvanu kvalitativnu i kvantitativnu metodologiju (uključujući tu i s njima povezane »mješovite« ili »kombinirane« strategije) ne pridonosi mogućemu daljem metodološkom razvoju zamisli o ulogama promatrača s obzirom na stupanj njihove uključenosti u proučavanu sredinu.

Čak i A. Bryman, vjerojatno vodeći suvremeni zagovornik spomenutih mješovitih strategija, jasno dijeli sudioničko od strukturiranog i sustavnog promatranja,¹⁴ posvećujući im poglavlja u zasebnim dijelovima svoje vrlo utjecajne knjige *Social Research Methods* (Bryman, 2012 [2001]). Bryman podsjeća da se od sedamdesetih godina XX. stoljeća za isti oblik istraživačkog postupka više koristi pojam etnografija nego promatranje sa sudjelovanjem. Kad piše o ulogama etnografa, on misli na uloge promatrača. Pritom upotreba izraza etnografija i za promatranje sa sudjelovanjem i za studiju koja nastaje kao njegov rezultat pridonosi dezintegraciji promatranja kao osobitoga istraživačkog postupka i prividno jača inače neosnovanu argumentaciju koja gotovo potpuno podvaja njegove sudioničke (etnografske, kvalitativne) od nesudioničkih (navodno jedinih sustavnih i strukturiranih) oblika (Bryman, 2012 [2001]: 431). No, Bryman je u pravu kad upozorava da je vrlo važno razlikovati proučavaju li se otvoreni ili zatvoreni predmeti istraživanja, odnosno promatraju li se javni događaji ili organizacije (Bryman, 2012 [2001]: 433). Bryman

¹⁴ O neprihvatljivosti te podjele pisano je na drugom mjestu (Ilić, 2015b).

razlikuje šest uloga etnografa u vezi s njihovom participacijom u promatranoj sredini. To su prikriveni potpuni član, otvoreni potpuni član, promatrač-sudionik, promatrač-djelomični sudionik, promatrač-minimalni sudionik i promatrač-nesudionik s interakcijom. U komentaru treba reći da se druga uloga po redu razlikuje od prve po tome što je etički prihvatljiva; iz tipologije proizlazi da ona pokriva Gold-Junkerovu ulogu sudionika-promatrača. Ulogu promatrača-sudionika Bryman opravdano shvaća šire od spomenutih autora. Tri preostale Brymanove uloge (one promatrača-djelomičnog sudionika, promatrača-minimalnog sudionika i promatrača-nesudionika s interakcijom) otprilike pokrivaju Gold-Junkerovo određenje uloge promatrača-sudionika.¹⁵ »Čistog promatrača« kod Brymana u ovoj klasifikaciji ne može biti, jer se on tretira u sasvim drugom dijelu njegove zamisli metode, kao i cjelokupna problematika strukturiranja i sistematiziranja promatranja (Bryman, 2012 [2001]: 441–445). Navodno oštra razlika između »kvalitativne« i »kvantitativne« metodologije dezintegrirala je tako promatranje i otežala razmatranje njegovih mogućnosti i ograničenja.

Vrlo zahvalna uloga promatrača-sudionika zanemarena je u literaturi. Gold i Junker posve je neopravdano, vidjelo se, svode na jednokratni intervju. Bryman je dalje dijeli u skladu s udjelom podataka dobivenih drugim postupcima u tijeku istraživanja. S obzirom na to da je uloga »čistog promatrača« smještena u »kvantitativnu metodologiju«, u okviru »kvalitativne metodologije« nije ostalo prostora za detaljnije razmatranje mogućnosti (i ograničenja) koje pruža primjena uloge promatrača-sudionika. L. M. Sizer, inače poznati sociolog sela sa Sveučilišta Zapadna Virginija, svojedobno je opisivao »kvaziparticipacijsko« promatranje radnih organizacija u Poljskoj i Jugoslaviji, u kojem je »istraživač stavljen u ulogu promatrača, dok promatrane osobe vrše neke samostalne uloge u situaciji« (Sizer, 1974: 133). Po mom mišljenju, ovdje je riječ o gotovo čistom primjeru uloge promatrača-sudionika, utoliko vrednijem zato što je u literaturi taj oblik promatranja zanemaren.

---

¹⁵ Kod uloge promatrač-djelomični sudionik, za razliku od prethodne uloge promatrač-sudionik, promatranje, prema Brymanu, nije nužno glavni izvor informacija, nego ravnopravnu ulogu mogu imati i razgovori. Kod uloge promatrač-minimalni sudionik promatranje može, a ne mora, biti glavni izvor podataka, pri čemu istraživač minimalno sudjeluje u aktivnostima skupine. Kod uloge, pak, promatrač-nesudionik s interakcijom, interakcija s članovima skupine postoji, ali se istraživač služi intervjuima koji su, uz dokumente, glavni izvor podataka.

4. Promatranje kao društveni odnos i neke metodološke posljedice

Prikupljanje podataka, ako nije riječ o analizi građe nastale za izvanznanstvene potrebe (za statističke, arhivske i historiografske evidencije, zatim za službene i osobne dokumente i medijske sadržaje), uz spoznajni aspekt uključuje i društveni odnos. Kad je posrijedi promatranje, Y. M. Bodemann, kanadski sociolog poznat po afirmiranju »interventivnog« promatranja (*interventive observation*), promatranje sa sudjelovanjem shvaćao je kao *praxis*.¹⁶ Pritom se pozivao na H. Gansovu tipologiju promatranja sa sudjelovanjem (Bodemann, 1978; usp. Gans, 1962). Gans je razlikovao »totalnog« istraživača koji je fizički prisutan u promatranoj situaciji, ali koji uopće ne sudjeluje u njoj, što znači da ga/je pojava koju istražuje nije osobno »zahvatila«, od istraživača-sudionika, neke vrste hibrida između »totalnog istraživača« i »stvarnog sudionika« (Gans, 1962: 332, 339). Bodemann je kritizirao Gansa zbog pasivnosti ponašanja promatrača u njegovoj zamisli. Smatrao je da je prema Gansu »uloga promatrača više ona dobronamjernog gosta nego normalnog člana ili čak normalnog stranca« (Bodemann, 1978: 394). Tvrdio je da kad Gans kaže da potpuni sudionik mora biti slijep za neke obrasce ponašanja skupine, to predstavlja ishod odnosa prema promatranju koji se može svesti na stav poput onoga »nemoj postavljati pitanja«. Drugim riječima, prema Bodemannu Gans predstavlja takav pristup terenskom radu u kome se afirmiraju vrijednosna neutralnost i gotovo »mađioničarsko« sveznanje i objektivnost. Bodemann smatra da takav tip promatranja sa sudjelovanjem dovodi do »prijateljskih odnosa« na terenu i omogućuje akademsko napredovanje istraživača bez praktične koristi po istraživane.

Umjesto toga, Bodemann se zalaže za promatranje sa sudjelovanjem koje će uključiti puno prirodno sudjelovanje u okruženju, kao i politički svjesnu i refleksivnu etički prikladnu terensku metodologiju koja će se ponajprije usredotočiti na okončanje bijede promatranih (Bodemann, 1978: 369, 395–396).¹⁷ To je vidno drukčiji pristup od Goldovoga, koji je smatrao da »potpuni sudionik«, odnosno prikriveni promatrač, treba »nositi ma-

¹⁶ Razlika između »interventivnog« i »udešenog« (*contrived*) promatranja razmatrana je u drugom tekstu (Ilić, 2015a).

¹⁷ Za detaljnije ispitivanje veze između teorijskog stajališta i shvaćanja promatranja vidjeti u: Ilić i Veljković, 2016. Nije suvišno podsjetiti ni na tezu Vojina Milića prema kojoj je metoda, kao sastavni dio znanosti, »gotovo srasla s teorijskim shvaćanjima te znanosti« (Milić, 1978: 16).

sku kolege« u proučavanoj organizaciji, da ne bi podlegao riziku da zbog suviše distanciranosti napravi istraživačku pogrešku (Gold, 1958: 219). Bodemann primjećuje da Goldovo shvaćanje uloge »potpunog sudionika« od sociologa ne pravi samo društvenog špijuna, nego promatrač gubi i na metodološkom planu jer ga usredotočenost na »nošenje maske kolege« lišava mogućnosti za puno, refleksivno sudjelovanje. Prema Bodemannu, Gold tretira sociologa promatrača kao autsajdera umjesto kao potencijalnog stranca, zbog čega njegova interakcija s promatranima nije ozbiljna, nego ostaje privremena i fragmentarna jer se zadržava u granicama uloge, a promatrač se ne može ponašati kao cjelovita osoba.

Prema Bodemannovim riječima, promatrač-stranac ponaša se sasvim drukčije. Kod njega/nje nema umjetnih ograničenja, on/ona sudjeluje, za razliku od autsajdera, u radostima i patnjama skupine, nije zadovoljan/na postojećim stanjem stvari, on/ona participira i intervenira. Bodemann naziva ovu ulogu etnograf-promatrač, smatrajući da promatrač uvijek poseže za znanjem s neke posebne točke promatranja (Bodemann, 1978: 400).¹⁸ Bodemannovo shvaćanje promatranja sa sudjelovanjem podsjeća na ono Gillijevo (Gilli, 1974),¹⁹ premda, za razliku od G. A. Gillija, Bodemann ne ide dotle da tvrdi da se proces istraživanja putem promatranja sa sudjelovanjem završava promjenom istraživane (promatrane) situacije. No, Gilli je pisao početkom, a Bodemann krajem sedamdesetih godina XX. stoljeća. Idejna se klima tijekom tog desetljeća mijenjala.

Kritika Gold-Junkerovog shvaćanja promatranja sa sudjelovanjem nije dolazila samo s lijevice, kao u slučaju radikalnog marksista Gillija. Ali, prije nego što se pozornost posveti razmatranju shvaćanja koja su se bavila partikularnim, svakako ne nužno marksističkim, perspektivama, ili ih

---

¹⁸ Istraživanje je tako uvijek i društveni odnos. M. Stacey je upozorila na važnost nekih društvenih karakteristika istraživača. Ona podsjeća na to da, kao što je u Malaji samo supruga Raymonda Firth mogla kontaktirati s muslimankama, tako i u Banburyju jedan istraživač ne bi mogao istražiti cijeli grad preko sudioničkog ponašanja, ne samo zbog razlika u spolu, nego i zbog klasnih i političkih razloga. Pri istraživanju Banburyja svatko od troje istraživača dolazio je iz druge društvene klase, a bila su zastupljena i oba spola. Stacey primjećuje da je svatko od njih u nekim skupinama bio prihvaćen, a u drugima nije. Svo troje su se sretali u tjednim intervalima, ili češće, i razmjenjivali iskustva (Stacey, 1969).

¹⁹ Prijevod referirane Gillijeve knjige na srpskohrvatski jezik koristio se kao obavezna literatura na predmetu Metodologija socioloških istraživanja na Filozofskom fakultetu u Beogradu više od trideset godina. U drugom desetljeću XXI. stoljeća i u okviru tog predmeta, barem na razini doktorskog studija, prevladava literatura koja naglašava oštru podvojenost sudioničkog i nesudioničkog promatranja.

primjenjivala, treba dodati jednu napomenu istraživačko-tehničke naravi. Sizer je u svome spomenutom promatranju radnih organizacija u Poljskoj i Jugoslaviji zamjećivao da »u Poljskoj, u stvari, radnici nisu očekivali da im on priča o životu u Americi nego da kaže svoj sud o nekom domaćem problemu, tj. iako nisu izgubili iz vida da je promatrač Amerikanac, to se smještalo u kontekst razgovora o njihovim, poljskim problemima« (Sizer, 1974: 135). S druge strane, »u jugoslavenskim tvornicama društveni odnosi su bili formalnije prirode. Profesor je shvaćen kao Amerikanac. U nekim prilikama od njega su tražili usluge [...] Primijetimo da profesora u većini slučajeva nisu tretirali kao stranca. Povremeno, i to možda 5% vremena provedenog u Poljskoj i Jugoslaviji, u tvornicama se s njim postupalo kao s američkim profesorom« (Sizer, 1974: 135). Podsjećam da sam Sizerovu ulogu odredio, u smislu tipologije Golda i Junkera, kao ulogu promatrača-sudionika. Njegovo iskustvo pruža snažne argumente protiv teze da pri neprikrivenom promatranju promatrani simuliraju ponašanje.

4.1. Promatranje sa sudjelovanjem između empatije i distance

Doprinos ovdje razmatranom vidu promatranja sa sudjelovanjem dao je H. Becker, što sâm, što u suradnji s B. Geer (Becker, 1958; Becker i Geer, 1957). On je razlikovao četiri faze promatranja sa sudjelovanjem, odnosno: »1. izbor problema, pojmova i indikatora i njihovo definiranje, 2. neke procjene o učestalosti i distribuciji istraživane pojave, 3. artikulaciju pojedinih nalaza s modelom istraživane organizacije i 4. problem zaključivanja i dokaza« (Becker, 1958: 653). Becker je u tijeku svoje prve faze promatranja sa sudjelovanjem razlikovao tri testa koji se odnose na evidenciju. Prva dva tiču se informanata.²⁰ Dok se prvim ispituje vjerodostojnost informanta, drugim se utvrđuje jesu li informacije dobivene usmjeravanjem promatrača kroz njegovo ispitivanje informanta ili na slobodniji način. Treći je test svojevrsna jednadžba »promatrač – informant – skupina«. Ona uzima u obzir »istraživačevu ulogu u skupini – radi li on istraživanje inkognito ili kao

²⁰ Kao i Gold, i Becker naziva promatrane informantima. Dok se metodolozi početkom XXI. stoljeća određuju prema dihotomiji kvantitativno – kvalitativno, nekadašnja prevlast ankete usmjeravala je i one među njima koji su se (barem u sociologiji) bavili drugim istraživačkim postupcima da neprestano imaju u vidu anketna istraživanja kao orijentir. Time se djelomice može objasniti zapostavljanje (ili čak negiranje) uloge »čistog promatrača« i metodološki jednako neopravdano svodenje uloge »promatrača-sudionika« na jednokratni intervju. U međuvremenu se stanje umnogome promijenilo; takozvana kvalitativna metodologija zauzima sve više prostora, iako nadzastupljenost ankete ostaje (usp. Ilić, 2015b).

intenzivni sudionik i kako to može utjecati na ono što će vidjeti i čuti kao promatrač« (Becker, 1958: 653). U drugoj Beckerovoj fazi istraživač, praveći procjene učestalosti i rasprostranjenosti, pokušava izračunati tipičnost svojih opažanja, njihovu učestalost i važnost za istraživanu skupinu. Becker napominje da je tu moguća primjena kvantitativnih postupaka. Treća faza promatranja sa sudjelovanjem integrira različite nalaze u generaliziran model istraživanog događaja, a u četvrtoj fazi promatrač provjeravajući i dograđujući, gdje je to nužno, stvara model koji je u suglasnosti s podacima (Becker, 1958: 653). Naime, promatrač sukcesivno rafinira svoj model tražeći njegove nesuglasnosti s prikupljenim podacima, obraćajući pritom posebnu pozornost na opovrgavajuće slučajeve (Becker, 1958: 658).

Becker je, zajedno s B. Geer, dao stvarni doprinos razvoju procedure promatranja sa sudjelovanjem. Ne samo što je stvorio razrađen model povezivanja podataka dobivenih vizualnim promatranjem i razgovorom s promatranima, nego je na planu zaključivanja koristio dostignuća sekvencijalne analize i anticipirao zamisao koja će kasnije nastati u okviru utemeljene teorije (*grounded theory*; Ilić i Veljković, 2016). Becker i Geer (1957) smatrali su da promatranje sa sudjelovanjem daje najpotpunije podatke koji se na drugi način ne mogu dobiti. Naglašavali su da je pri promatranju najznačajnija uloga informanta da osigura značenje i kontekst onoga što je promatrano, odnosno kontinuiranu provjeru varijabilnosti. To kombiniranje sudioničkog promatranja s razgovorom kasnije će postati jedan od temelja suvremene etnografije, široko prisutne u metodološkim udžbenicima i priručnicima iz društvenih istraživanja u XXI. stoljeću.

Promatranju bez sudjelovanja ta mogućnost u znatnoj mjeri, premda ne i potpuno, izmiče. Prema njihovim riječima, takva procedura nije samo legitimna, nego i apsolutno nužna pri istraživanju bilo koje kompleksne strukture (Becker i Geer, 1957: 28). Pritom Becker i Geer upozoravaju da nikada sudionik-promatrač nije potpuno znanje o ulogama i položajima u promatranoj skupini stekao kroz neposredno promatranje i da nikada takvo istraživanje neće moći izvesti pojedinačni promatrač. Prema njihovom mišljenju, jedno je moguće rješenje osigurati tim promatrača, a drugo osloniti se na informante i na njihove opservacije istraživanog sustava. Drugim riječima, izbor je između većeg broja sociologa promatrača i uključivanja insajderskih promatrača (Becker i Geer, 1957: 29).

Kad su u pitanju raspodjela frekvencija i brojanje ili nabranje, Becker i Geer primjenu promatranja sa sudjelovanjem vide kao obično neadekvat-

nu i nedovoljnu, kao i intervjuiranje informanata. Kad je posrijedi prikupljanje podataka o događajima, promatranje sa sudjelovanjem pojavljuje se, prema njihovu mišljenju, kao prototip i najpogodniji oblik promatranja, a razgovori s informantima kao djelotvorno i, uz određenu predostrožnost, adekvatno sredstvo. Prednost se, ipak, daje istraživačima umjesto informantima kao promatračima. Kad je riječ o institucionaliziranim normama i statusima, Becker i Geer promatranje sa sudjelovanjem vide kao adekvatno, ali nedjelotvorno, osim u slučaju neverbaliziranih formi, a intervjuiranje informanata kao najbolji oblik prikupljanja podataka (Becker i Geer, 1957: 29; usp. Ilić, 2015b).

U pogledu prethodno spomenutih partikularnih perspektiva pri promatranju sa sudjelovanjem, P. Atkinson i M. Hammersley (1998) izvode različite shvaćanja o tom pitanju vide u raznovrsnim izvorima promatranja sa sudjelovanjem: u istraživanju Trobrijandana koje je provodio Malinowski, koje se od ostalih izdvaja bavljenjem svakodnevnim životom otočana, u Čikaškoj školi također, ali i u primijenjenim ili akcijskim etnografskim istraživanjima, kao i u »marksističkoj kritičkoj teoriji« i feminizmu (Atkinson i Hammersley, 1998: 112, 114, 121). Ti autori smatraju da etnografi koji primjenjuju promatranje sa sudjelovanjem postaju stranci ili marginalni udomaćenici, a da epistemologija promatranja sa sudjelovanjem ostaje na načelu interakcije i »reciprociteta perspektiva«, između društvenih aktera: »Retorika je stoga egalitarna; promatrač i promatrani kao stanovnici zajedničkoga društvenog polja, njihove kulture kao različite ali ravnopravne i sposobnost uzajamnog priznavanja s pomoću zajedničke čovječnosti« (Atkinson i Hammersley, 1998: 126). S druge strane, Atkinson i Hammersley smatraju da su klasični tekstovi etnografije bili zasnovani na radikalnoj distinkciji između autora i »Drugog«. Pozivajući se na postmodernističko shvaćanje etnografije onako kako ga je izložio S. A. Tyler (1986), Atkinson i Hammersley tvrde da je u suvremenoj praksi »način' promatranja sa sudjelovanjem«, koji je obilježen ambivalentnošću između distance i familijarnosti, zamijenjen načinom koji naglašava »dijalog«, pokazujući »kooperativnu i kolaborativnu prirodu etnografske situacije« (Atkinson i Hammersley, 1998: 127; usp. Tyler, 1986: 126). Oni podsjećaju da »mnogi sociolozi zahtijevaju jedno srodstvo po izboru između promatranja sa sudjelovanjem i simboličkog interakcionizma« (Atkinson i Hammersley, 1998: 129). Pritom se pozivaju na Williamsovo suprotstavljanje Blumerovu zagovaranju hipotetičko-deduktivnog modela objašnjenja, koje je Williams

odbacio, smatrajući da je promatranje sa sudjelovanjem »nužna i dovoljna metoda za simboličnointerakcionističko istraživanje« (Williams, 1976: 127). Ovi Williamsovi stavovi utjecali su i na rane Denzinove spise o kvalitativnim istraživanjima (Denzin, 1978).

Subjektivističke struje u sociologiji pridonijele su većoj usredotočenosti na značenja opaženog na drukčiji način nego što je to bio slučaj s klasičnim antropološkim istraživanjima. Razmatrajući problem postizanja objektivnosti podataka prikupljenih promatranjem sa sudjelovanjem, Cicourel piše da problemi nastaju zato što je promatrač dio promatrane sredine (Cicourel, 1964: 49). On podsjeća da je jedan od najpoznatijih fenomenološki orijentiranih sociologa, Alfred Schütz, inzistirao na tome da promatrač istodobno ostane otvoren prema značenjima koja promatra i da zadrži rezerviran stav. Naime, Schütz je zahtijevao prevođenje opaženog značenja koja daju promatrani u konstrukte konzistentne s istraživačevim teorijskim interesima. Cicourel, sve vrijeme se pozivajući na Schütza, smatra da je promatrač, dolazeći na teren, opterećen skupom shvaćanja o relevantnosti značenjskih struktura koje će promatrati, i da je stoga suočen sa sljedećim problemima. Prvo, on/ona mora interpretirati akcije promatranih sukladno relevantnosti struktura svakodnevnog života, odnosno mora koordinirati svoj model aktera s opaženim događajima. Drugo, promatrač mora istodobno održavati teorijsku perspektivu, a naposljetku, kao treće, njegovo/njezino sudjelovanje nameće mu/joj kao sudioniku-promatraču sustav relevancija, odnosno operacionaliziran teorijski utemeljen plan promatranja kojim se služi u svojoj selekciji i interpretaciji opaženog. Iz toga slijedi da promatrač mora imati model koji uključuje značenja koja pridaju akteri, zatim skup proceduralnih pravila konzistentan s teorijskim konstruktima tog modela, potom koristiti znanje promatranih o njihovom svakodnevnom životu te privremeno odbaciti znanstvenu racionalnost istodobno zadržavajući stav znanstvenika kad opisuje djelovanje promatranih.²¹ Da bi održao te dvije različite perspektive, promatrač, prema Schützu i Cicourelu, mora shvatiti zdravorazumske konstrukte svakodnevnog života promatranih, ali on/ona ne može započeti svoje istraživanje bez neke specifikacije teorije, kroz modele aktera i kroz druge pretpostavke (Cicourel, 1964: 50–51).

---

²¹ Schütz izrijekom traži da u model aktera uđu njegovi/njeni tipični motivi, tipične akcije, tipična sviđanja i nesviđanja. Ovdje nema prostora za usporedbe prednosti i nedostataka ove zamisli s više objektivističkim pristupima Radcliffe-Browna (1976 [1958]) u antropologiji ili G. Lundberga (1955) u sociologiji.

To je u istraživačko-tehničkom pogledu složen, ali metodološki opravdan pristup. Cicourel je u pravu kad piše da se sa Schützovom perspektivom otvaraju novi vidici u primjeni promatranja. Riječ je o tome da spomenutim specificiranjem teorije o akterima promatrač osigurava metodološku osnovu za stvaranje pravila evidencije i konkretnih »dokaza«. On/ona ima vezu između svoje teorije aktera i događaja koje promatra i opisuje. Naime, ako i ne poznaje zdravorazumska pravila interpretacije svakodnevnog života promatranih, promatrač može pospješiti istraživanje i svoj ukupan doprinos ukoliko je svjestan da takva pravila postoje i ukoliko nastoji istražiti njihova svojstva i njihov utjecaj na istraživanje (Cicourel, 1964: 50–51).²² Slično kasnijim tekstovima Williamsa (1976), Denzina (1978) te Atkinsona i Hammersleya (1998), već Cicourel piše da promatranje sa sudjelovanjem stvara značajan izvor podataka već i stoga što su aktualni problemi i aktualna istraživačka situacija i sami spoznajno vrijedni (Cicourel, 1964: 54). On dodaje da se moraju koristiti takve metode prikupljanja podataka koje će omogućiti da podaci budu usporedivi (Cicourel, 1964: 57). Prema njegovu mišljenju, zahtjevi upućeni promatraču-sudioniku veći su od zahtjeva koji se postavljaju drugim istraživačima. On/ona mora pokušati zadovoljiti idealnu proceduru, ali i opisati aktualnu proceduru tako da njegovo/njeno istraživanje bude usporedivo i ponovljivo (Cicourel, 1964: 59). Veoma je važno to što Cicourel afirmira najčešće zanemarenu ulogu promatrača-sudionika: vidjelo se da se u literaturi, kao i u istraživanjima, kad je riječ o promatranju sa sudjelovanjem po pravilu znatno veća pozornost pridavala ulogama promatrača koje podrazumijevaju veći stupanj participiranja u proučavanoj organizaciji, zajednici ili skupini.

Kad je u pitanju postizanje objektivnosti opažanja pri promatranju usmjeravanom subjektivističkim teorijskim sadržajima, R. Vukadinović (1984) podsjeća na Goffmanov istraživačko-tehnički doprinos.²³ U pravu su

²² Schütz smatra da su i argumentacije znanstvenika i zdravorazumske konstrukcije promatranih znanstvenikovi konstrukti; Cicourel je ovdje oprezan, pa umjesno zapaža da promatrač mora praviti razliku između njih (Cicourel, 1964: 61).

²³ »Kada govorimo o promatranju sa sudjelovanjem obično naglašavamo važnost onoga što u takvoj situaciji možemo registrirati svojim čulima kao i maksimalne koncentracije kako bismo dobili što više relevantnih [*sic* – V. I.] podataka za analizu onoga što proučavamo. Da bi provjerio svoja opažanja tokom svog boravka u duševnoj bolnici Goffman se služio i nekim osobnim eksperimentima koje ne susrećemo često u analizi takve metode, a što može biti veoma značajno za provjeravanje objektivnosti naših zapažanja. Da bi provjerio tezu o postojanju 'rezerviranih mjesta' u dnevnoj sobi duševne bolnice koju je proučavao, Goffman je napravio eksperiment s jednom stolicom za koju se prešutno znalo da ju koristi

suvremeni autori, poput A. Brymana (2012 [2001]), kad pišu da istraživanja u kojima se primjenjuje promatranje sa sudjelovanjem po pravilu karakterizira usmjeravanje s pozicija subjektivističkih teorijskih okvira. S druge strane, to što su protagonisti »čistog promatranja« u društvenim znanostima (npr. Bales, 2009 [1950]) primjenjivali teorijska uporišta s više »objektivističkim« sadržajima (u konkretnom slučaju teoriju društvenog djelovanja T. Parsonsa), ne znači da je isključiva zadaća promatranja sa sudjelovanjem razumijevanje, a zadaća promatranja bez sudjelovanja objašnjavanje. Iako participacija (praćena introspekcijom) nesporno jača senzibilitet za subjektivnu dimenziju promatranih pojava, ne samo što promatranje sa sudjelovanjem može služiti otkrivanju, pojačavanju ili opovrgavanju kauzalnih objašnjenja, nego je nemoguće zamisliti, barem u društvenim znanostima »čisto promatranje« potpuno lišeno empatije. Bez razumijevanja opaženog ne bi bilo ni društvenoznanstvene spoznaje.

G. McCall i J. Simmons (1969) ne samo što su bili svjesni da postoji opasnost da afektivne reakcije promatrača budu tretirane kao podaci i da promatrač ne bude svjestan toga, nego su zamijetili i da emotivno uključivanje promatrača ne mora imati samo negativne posljedice. Naime, promatrač bolje razumije promatrane i zamjećuje ponešto što ne bi zamijetio kad bi bio pasivan. Prema njihovu mišljenju, potrebno je napraviti optimalnu ravnotežu između promatračeva emotivnog uključivanja, njegova/njezinoga promatranja i svijesti o sebi i promatranom području (McCall i Simmons, 1969: 99–100). Antropolog B. Žikić je, pozivajući se na M. Genzuka, zamijetio da će »stupanj do koga će istraživač moći postati puni sudionik djelomično zavisiti od prirode promatranih okolnosti. [...] Mnogi istraživači ne vjeruju da razumijevanje zahtijeva da postanu puni članovi istraživane skupine. [...] Ovi istraživači vjeruju da etnograf mora nastojati biti i autsajder i insajder, postavljajući se na margine skupine i društveno i intelektualno. Tome je tako jer su potrebne i vanjska i unutarnja perspektiva« (Žikić, 2007: 127; usp. Genzuc, 2003).

4.2. Promatranje sa sudjelovanjem kao »najintimnija metoda«

J. Lofland je svojedobno ocijenio promatranje sa sudjelovanjem kao »najintimniju i moralno najrizičniju metodu društvenog istraživanja budući da

---

jedan stariji kronični bolesnik. 'Okupiravši' ju, praveći se da nevino čita novine, promatrao je što će se dogoditi i detaljno opisao ponašanje 'vlasnika' i način na koji je 'vratio' svoju stolicu« (Vukadinović, 1984: 237).

ono, kao što je bilo riječi u jednom prijašnjem tekstu, pokreće posebna moralna pitanja pri prikupljanju podataka« (Lofland, 1971: 93).²⁴ Kad piše o ograničenjima uloge promatrača koju bi Gold i Junker nazvali »potpunim sudionikom«, Lofland najprije spominje (ne)moralnost promatranja i analiziranja ljudi koji o tome nisu obaviješteni, a tek potom gubitak vremena za promatranje zbog potpune vezanosti za obavljanje preuzete uloge. S druge strane, Lofland smatra da prikriveni promatrač može dobiti iskustveno bogatiji materijal od onog koji može dobiti njegov/njezin neprikriveni pandan. No, on veće bogatstvo evidencije prikupljeno kroz prikriveno promatranje vezuje samo za iskustvo u obavljanju uloge, ali ne i za opažanje promatranne sredine, zajednice ili skupine. S druge strane, i Lofland je svjestan da je, bez obzira na etičku upitnost prikrivenog promatranja, ono, po njegovim riječima, »često« jedini način na koji se neka skupina može istražiti (Lofland, 1971: 94).

Ulogu neprikrivenog sudionika-promatrača Lofland shvaća tako što, po njegovim riječima, sociolozi ne idu neposredno među promatranje, kao što prilično često čine antropolozi i etnolozi, nego se najprije raspituju među prijateljima, poznanicima i kolegama za osobe koje su već članovi skupine koja će se proučavati. Potom pokušavaju stvoriti prethodne odnose povjerenja kao put za ulazak u proučavanu sredinu. Među prednostima neprikrivenog promatranja Lofland spominje mogućnost promatrača da se kreće kroz proučavano okruženje i da postavlja pitanja, nevezan dužnostima neke uloge, pri čemu mu je jasno da nije vjerojatno da će promatrač u tom pogledu dobiti neograničenu slobodu. Vidljivo je da Lofland ovdje počinje mijenjati ulogu sudionika-promatrača s onom promatrača-sudionika. Iako su prikrivenost, odnosno neprikrivenost uloge promatrača i izbor između uloga (po Goldu i Junkeru neprikrivenoga) sudionika-promatrača i promatrača-sudionika različita pitanja, čini se da Lofland pritom ne miješa samo kriterije klasifikacije, nego i same uloge, prelazeći, neosjetno, s distinkcije između »potpunog sudionika« i »sudionika-promatrača« na razliku između »potpunog sudionika« i »promatrača-sudionika«. A kad razmatra ulogu »čistog promatrača«, Lofland (1971) smatra da ona uključuje visoko neuravnotežen odnos prema sudionicima, koji puštaju istraživača da promatra, dok im on/ona ne daje ništa zauzvrat. Čini se da spomenuto Sizerovo

²⁴ Cicourel je primijetio da je »svaki promatrač čije su prisustvo i identitet poznati promatranima donekle sudionik, budući da uvijek postoji neka vrsta interakcije između njega i drugih« (Cicourel, 1964: 130).

istraživanje u Poljskoj i Jugoslaviji, iako se u njemu primjenjivala uloga promatrača-sudionika, a ne »čistog promatrača«, relativizira shvaćanje vršenja uloge promatrača ponajprije kao odnosa moći. Dakako, Bodemann (1978) i Gilli (1974) o tome imaju drugačije mišljenje.

Nisu nezanimljive ni Loflandove sugestije o ponašanju promatrača na terenu. Razumljivo je to što on traži da se promatrač ponaša na neofenzivan način u sredini koju istražuje. Lofland podsjeća da on/ona stoga ponekad preuzima ulogu društveno prihvatljive i standardizirane inkompetentnosti. Smatra da je najbolja karakteristika za promatrača ta da u istraživanoj sredini bude prepoznat kao mlad i kao student ili poslijediplomac. Savjetuje, »kao promatrač, iskoristite prihvatljivu inkompetentnost«, jer je to način da se dobije mnogo informacija (Lofland, 1971: 95–101). Na sličan način će kasnije S. Branković savjetovati, pozivajući se na metodologinju B. Kawulich, »da istraživač-promatrač treba zauzeti stav djeteta koje ništa ne zna, što je u biti dobar pristup. Ljudi radije pomažu kad je netko sličan djetetu, nego kad se postavi kao nadmen znanstvenik kome je sve jasno, ali samo traži empirijsku potvrdu za svoje genijalne hipoteze. S druge strane, kad se promatrač tako postavi (u ulogu djeteta), sudionici su mnogo otvoreniji jer vode računa o tome da je strancu teže razumjeti ono što se kod njih razumije samo po sebi« (Branković, 2009: 188).²⁵ Prednosti defenzivnog stava promatrača navodi i S. Fajgelj: »koristeći tzv. mapiranje pojmova (engl. *concept mapping*) ili mapiranje definicija, promatrač može već samo na osnovi žargonskih izraza i njihovih definicija (značenja) otkriti društvenu strukturu skupine« (Fajgelj, 2005: 322).²⁶

U ovom radu nema prostora za ozbiljnije razmatranje obuke za preuzimanje različitih uloga promatrača u terenskom radu. Cicourel kao osnovne teme koje treba obuhvatiti takva obuka navodi probleme odbijanja, aluzija, blokiranja informanata (promatranih), potom probleme statusa, probleme izbora uloge, rukovođenja emocionalnim uključivanjem, kao i etičke probleme vezane za izradu izvještaja (Cicourel, 1964: 106). Treba navesti Cicourelovo promišljeno upozorenje: »U bilo kojoj raspravi o ponudi ku-

---

²⁵ Moja terenska iskustva u ovom su pogledu vrlo različita i ovisila su o tome koga promatram, odnosno, od predmeta istraživanja. Cicourel primjećuje da pri uspostavljanju kontakta položaj na sveučilištu može biti od pomoći, ali ne i identificiranje s društvenom znašću. Prema njegovu mišljenju, ljudi, osobito oni na položajima, skloni su u društvenim znanstvenicima vidjeti nepraktične sanjare (Cicourel, 1964: 81).

²⁶ Fajgelj među spomenutim žargonskim izrazima navodi riječi kao što su *bolidi, dileje, matorci, biciklisti* i tako dalje.

rikuluma za one koji će imati karijeru u društvenoj znanosti, pametno je imati u vidu da takve pripreme podrazumijevaju upotrebu u učenju pojedinaca koji su prije samoizabrani negoli izabrani« (Cicourel, 1964: 138). Promatrači su, po pravilu, oni koji to žele biti; s obzirom na veće ulaganje resursa, manje istraživača spremno je posvetiti se promatranju negoli obuci o vođenju intervjua.

5. Umjesto zaključka

Ti su samoizabrani istraživači, posebno tijekom studija na diplomskoj i poslijediplomskoj razini, izloženi različitim utjecajima, ovisno o shvaćanjima voditelja istraživanja i »trenera«. Samo terensko iskustvo dobar je korektiv manje ili više domišljenih metodoloških uputa. No, terensko iskustvo ne može nadvladati utjecaj potreba organizacije spoznajnih djelatnosti ili društvenog sustava u cjelini. Znanstvenoistraživačke prilike suvremenih društava diktiraju strukturne promjene u načinu i opsegu provođenja istraživačkog rada, što se zrcali u favoriziranju jeftinijih istraživanja (što znači kraće terensko promatranje), a potrebe za posebnim katedrama, stipendijama, časopisima i slično, pogoduju znanstvenom razdvajanju »kvalitativnog« i »strukturiranog« promatranja.

Zamjetno je da se nekoć shvaćanje promatranja, uključujući tu poglede na sve uloge promatrača, određivalo prevlašću anketnih istraživanja, kojoj se u isto vrijeme odupiralo i prilagođavalo. Treba se sjetiti Gold-Junkerovog neopravdano vrlo suženog shvaćanja uloge promatrača-sudionika. Iako je razmjerno davno zamijećeno da promatrač može mijenjati uloge na terenu, ovisno o potrebama istraživanja i okolnostima, i da to neće štetiti objektivnosti evidencije ako je praćeno odgovarajućim poštovanjem procedure i osiguravanjem mogućnosti njezine neovisne provjere, početkom XXI. stoljeća sudioničko i nesudioničko promatranje i u metodologiji i u istraživačkoj praksi razdvojeni su više nego ikad. Za takvo stanje ne postoje spoznajni razlozi: to je posljedica prethodno spomenutih društvenih razloga (i onih užih, u domeni organizacije spoznajnih djelatnosti, i onih iz širega društvenog okruženja). Razbijanje promatranja kao integriranoga sociološkog postupka nije bilo posve nekorisno: ono je omogućilo podrobnu razradu metodoloških problema vezanih za planiranje i primjenu pojedinih uloga promatrača, osvijetlilo je taj istraživački postupak kao svojevrsan odnos moći i pridonijelo samorazumijevanju promatrača i shvaćanju promatranja (i) kao društvenog odnosa, što je pretpostavka za razumijevanje opaženoga.

Uza sve to, strogo, i u metodološkim priručnicima, jednako kao i u znanstvenim tekstovima, gotovo kanonizirano razdvajanje sudioničkog od nesudioničkog promatranja, nije epistemološki prihvatljivo. Sociologija ima jednu metodologiju, bez obzira na to služi li se podacima u kvantitativnom ili kvalitativnom obliku. Priroda podataka ima epistemološke konzekvence, ali ne tolike da bi temeljni stav o neopravdanosti radikalnog razdvajanja kvantitativnog i kvalitativnog pristupa dovele u pitanje (Ilić, 2015b). Na znanstvenoj razini, dezintegriranje promatranja preko prenamaglašavanja razlika između uloga promatrača odgovara pojedinim sociolozima i metodolozima. Ono omogućuje veći broj tečajeva, veći broj časopisa, putovanja, kongresa, skupova i stipendija.

Na široj društvenoj razini, dezintegriranje promatranja smanjuje njegovu prodornost. Točno je da predmet istraživanja često određuje izbor metode, a da primijenjena metoda utječe na rezultate. Ali, stoji i tvrdnja da odveć strog i općeprihvaćen metodološki kanon može ograničiti predmet(e) istraživanja i usmjeriti pozornost istraživača na predmete proučavanja koji ne pripadaju najrelevantnijima. S. Antonić je analizirao pet godišta vrlo prestižnog i utjecajnog časopisa *American Journal of Sociology* (ukupno oko 250 tekstova objavljenih između 2007. i 2011.) i u njima nije našao nijedan tekst koji bi bio posvećen klasnoj analizi američkog društva, funkcioniranju ekonomskog sustava na svjetskoj razini, promjenama globalne društvene strukture ili društvene strukture SAD-a (Antonić, 2012: 51). Nedvojbeno je da osnovni razlozi za izbjegavanje proučavanja tema koje ulaze u temeljna područje predmeta sociologije nisu uvjetovani pretežito metodološkim razlozima. Metodološka shvaćanja, kao i izbor primjenjivanih postupaka i njihovih oblika, ovdje su znatno više posljedica nego uzrok. Antonićeva analiza sadržaja sugerira da su najvidljivija sociološka istraživanja ona u kojima se zanemaruju osnovni i ponajvažniji problemi sociologije i samog društva. S druge strane, budući da nije dio sociologije, nego metaznanstvena logičko-epistemološka kritika primjenjivanih i poželjnih načina teorijskog i iskustvenog istraživanja, metodologija ima određenu mjeru autonomije u odnosu na društvene utjecaje, koja nadilazi onu koju ima sama sociologija. Metodologija je izraženo normativna disciplina, unutar koje je razvoj znanstvene spoznaje spor. Kao takva, ona je manje propusna za utjecaje društvenog okruženja i, osobito, znanstvene mode, ali ti utjecaji, kad se u njezinu okviru ustale i institucionaliziraju, traju duže nego u empirijskim znanostima. Utoliko i prevlast određenih shvaćanja

i rješenja u metodologiji dugotrajnije vrši povratan utjecaj na sociološku praksu teorijskih i empirijskih istraživanja.

Dezintegriranje promatranja kao istraživačkog postupka dio je ovoga trenda. Zbog svojih epistemoloških ograničenja promatranje nije najpogodniji postupak za preusmjeravanje socioloških istraživanja na razini znanstvene strategije. Ono je, ipak, najneposredniji i najprodorniji istraživački postupak kojim sociologija raspolaže. Stoga su njegova ponovna osmišljavanja i reintegracija ne samo jedan obećavajući pravac razvoja misli o metodi, nego i potencijalni doprinos širenju zanimanja za zanemarena, a važna područja istraživanja društva.

LITERATURA

- Adler, Patricia A. i Adler, Peter (1987). *Membership roles in field research*. Beverly Hills: SAGE
- Antonić, Slobodan (2012). *Davo, istorija i feminizam*. Kragujevac i Beograd: Centar slobodarskih delatnosti.
- Atkinson, Paul, Coffey, Amanda, Delamont, Sara, Lofland, John, i Lofland, Lyn (ur.) (2001). *Handbook of Ethnography*. London: SAGE.
- Atkinson, Paul i Hammersley, Martyn (1998). »Ethnography and Participant Observation«, u: Norman K. Denzin i Yvonna S. Lincoln (ur.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London i New Delhi: SAGE, str. 110–136.
- Bales, Robert F. (2009 [1950]). »Interaction Process Analysis«, u: Klaus Krippendorff i Mary Angela Bock (ur.). *The Content Analysis Reader*. Los Angeles: SAGE, str. 75–83.
- Becker, Howard S. (1958). »Problems of Inference and Proof in Participant Observation«, *American Sociological Review*, 23 (6): 652–660. doi: 10.2307/2089053
- Becker, Howard S. i Geer, Blanche (1957). »Participant Observation and Interviewing«, *Human Organization*, 16 (3): 28–32. doi: 10.17730/humo.16.3.k687822132323013
- Bodemann, Y. Michal (1978). »A Problem of Sociological Praxis: The Case for Interventive Observation in Field Work«, *Theory and Society*, 5 (3): 387–420. doi: 10.1007/BF01701852
- Branković, Srbobran (2009). *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Bryman, Alan (2012 [2001]). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Cicourel, Aaron V. (1964). *Method and Measurement in Sociology*. New York i London: The Free Press & Collier-Macmillan Limited.
- Cluckhohn, Clyde (1940). »The Conceptual Structure of Middle American Studies«, u: Clarence L. Hay, Ralph Linton, Samuel K. Lothrop, Harry L. Shapiro i George C. Vailant (ur.). *The Maya and Their Neighbors*. New York: Dower Publications, str. 41–51.

- Coffey, Amanda (2006). »Participant Observation«, u: Victor Jupp (ur.). *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London, Thousand Oaks i New Delhi: SAGE, str. 214–217.
- Denzin, Norman K. (1978). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw-Hill.
- Denzin, Norman K. i Lincoln, Yvonna S. (ur.) (1998). *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London i New Delhi: SAGE.
- Fajgelj, Stanislav (2005). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Festinger, Leon, Riecken, Henry i Schachter, Stanley (1956). *When Prophecy Fails*. New York: Harper and Row.
- Firth, Raymond (1946). *Malay Fishermen: The Peasant Economy*. London: Kegan Paul.
- Gaillard, Gerald (2004 [1997]). *The Routledge Dictionary of Anthropologists*. London i New York: Routledge.
- Gans, Herbert (1962). *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian Americans*. New York: The Free Press.
- Garwood, Jeannete (2006). »Structured Participaton«, u: Victor Jupp (ur.). *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London, Thousand Oaks i New Delhi: SAGE, str. 291–292.
- Genzuck, Michael (2003). *A Synthesis of Ethnographic Research*. Occasional Papers Series. Center for Multilingual, Multicultural Research, Rossier School of Education, University of Southern California, Los Angeles, http://www-bcf.usc.edu/~genzuck/Ethnographic_Research.html.
- Gilli, Gian Antonio (1974). *Kako se istražuje – vodič u suvremenim istraživanjima*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gold, Raymond L. (1958). »Roles in Sociological Field Observations«, *Social Forces*, 36 (3): 217–223. doi: 10.2307/2573808
- Hall, Tom (2000). »At home with the young homeless«, *International Journal of Social Research Methodology*, 3 (2): 121–133. doi: 10.1080/136455700405181
- Ilić, Vladimir (2000). »Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju«, *Sociologija*, 42 (2): 247–269.
- Ilić, Vladimir (2013). »Odnos posmatranja i drugih istraživačkih postupaka«, u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str. 78–96.
- Ilić, Vladimir (2015a). »Planiranje primene metoda posmatranja u društvenim naukama«, *Etnoantropološki problemi*, 10 (2): 287–309.
- Ilić, Vladimir (2015b). »Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa«, *Sociologija*, 57 (1): 133–151. doi: 10.2298/SOC1501133I
- Ilić, Vladimir (2016). »Neki problemi pri izvođenju posmatranja u društvenim naukama: započinjanje posmatranja, uzorkovanje, proceduralna pitanja, etički problemi, lična jednačina posmatrača«, *Sociologija*, 58 (posebno izdanje): 346–366. doi: 10.2298/SOC16S1346I

- Ilić, Vladimir i Veljković, Marta (2016). »Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: *Hommage* Vojinu Miliću«, *Sociologija*, 58 (1): 5–31. doi: 10.2298/SOC1601005I
- Junker, Buford H. (1952). »Some Suggestions for the Design and Field Work Experiences«, u: Everett C. Hughes i dr. (ur.). *Cases on Field Work*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Junker, Buford H. (1960). *Field Work: An Introduction to the Social Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jupp, Victor (2006). *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London, Thousand Oaks i New Delhi: SAGE.
- Kaplan, Abraham (1964). *The Conduct of Inquiry*. San Francisco: Chandler Publishing Company.
- Lindeman, Eduard Christian (1924). *Social Discovery: An approach to the study of functional groups*. New York: Republic Publishing.
- Lofland, John (1971). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company.
- Lohman, Joseph D. (1937). »The Participant Observer in Community Studies«, *American Sociological Review*, 2 (6): 890–897. doi: 10.2307/2084368
- Lundberg, George A. (1955). »The Natural Science Trend in Sociology«, *American Journal of Sociology*, 61 (3): 191–202. doi: 10.1086/221730
- Lynd, Robert S. i Lynd, Hellen M. (1929). *Middletown: A Study in American Culture*. New York: Harcourt Brace.
- [Malinowski, Bronisław] Малиновски, Бронислав [Malinovski, Bronislav] (1971). *Магија, наука и религија и друге студије* [Magija, nauka i religija i druge studije]. Београд: Просвета [Beograd: Prosveta].
- McCall, George J. i Simmons, Jerry Laird (1969). »Preface«, u: George J. McCall i J. L. Simmons (ur.). *Issues in Participant Observation: A Text and Reader*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Company, str. 1–19.
- Mead, Margaret (1933). »More Comprehensive Field Methods«, *American Anthropologist*, 35 (1): 1–15. doi: 10.1525/aa.1933.35.1.02a00020
- Merton, Robert K. (1979 [1967]). *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Milić, Vojin (1978). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Miller, S. M. (1952). »The Participant Observer and the 'Over-Rapport'«, *American Sociological Review*, 17 (1): 97–99. doi: 10.2307/2088368
- Mills, C. Wright (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Morse, Janice M. (1998). »Designing Funded Qualitative Research«, u: Norman K. Denzin i Yvonna S. Lincoln (ur.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London i New Delhi: SAGE, str. 56–85.
- Neuman, W. Lawrence (2006). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. 6th ed. Boston: Pearson.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1976 [1958]). *Method in Social Anthropology* (ur. M. N. Srinivas). Chicago: The University of Chicago Press.
- Ragin, Charles (1989 [1987]). *The Comparative Method: Moving Beyond Quantitative and Qualitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.

- Schwartz, Morris S. i Schwartz, Charlotte Green (1955). »Problems in participant observation«, *American Journal of Sociology*, 60 (4): 343–354. doi: 10.1086/221566
- Sizer, Leonard Marion (1974). »Kvazi-participativno posmatranje u među-kulturnim istraživanjima«, *Sociološki pregled*, 8 (1): 133–136.
- Stacey, Margaret (1960). *Tradition and Change: A Study of Banbury*. Oxford: Oxford University Press.
- Stacey, Margaret (1969). *Methods of Social Research*. London: Pergamon Press.
- Stake, Robert E. (1998). »Case Studies«, u: Norman K. Denzin i Yvonna S. Lincoln (ur.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London i New Delhi: SAGE, str. 86–109.
- Tadej, Perla (1983). »Mogućnosti i perspektive promatranja sa sudjelovanjem«, *Revija za sociologiju*, 13 (1-4): 81–94.
- Tyler, Stephen (1986). »Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document«, u: James Clifford i George E. Marcus (ur.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, str. 122–140.
- Vidich, Arthur J. (1955). »Participant Observation and the Collection and Interpretation of Data«, *American Journal of Sociology*, 60 (4): 354–360. doi: 10.1086/221567
- Vidich, Arthur J. (1965). »Introduction«, u: Paul Radin (ur.). *The Method and Theory of Ethnology: An Essay in Criticism*. New York i London: Basic Books, str. 7–108.
- Vučinić-Nešković, Vesna (2013). *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukadinović, Rajka (1984). »Kvalitativna metodologija u djelu Ervinga Goffmana«, *Revija za sociologiju*, 14 (3-4): 235–239.
- Williams, Robin (1976). »Symbolic Interactionism: The Fusion of Theory and Research«, u: David C. Thorns (ur.). *New Directions in Sociology*. London: David and Charles, str. 115–138.
- Willis, Paul (1976). »The Man in the Iron Cage: Notes on Method«, *Working Papers in Cultural Studies*, 9: 135–144.
- Žikić, Bojan (2007). »Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology«, *Etnoantropološki problemi*, 2 (2): 124–135.

The Roles of Observers in Empirical Research in Social Sciences: Some Controversies

Vladimir ILIĆ

*Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
vilic@f.bg.ac.rs*

At the beginning of the XXI century, participatory and non-participatory observation are separated more than ever, both in methodological literature and in research practice. An allegedly stark difference between qualitative and quantitative methodology has disintegrated the method of observation and hampered examination of its capacities and limitations. The role of “pure observer” has – except in psychology and ethology – been greatly underestimated. It has been situated within quantitative methodology, while no room has been left in the framework of qualitative methodology for a more detailed consideration of possibilities (and limitations) of the application of the participant-observer role. That very rewarding role has largely been ignored in methodological literature. The understanding of the possibilities of participatory observation has also been narrowed down. The main objective of participatory observation does not have to be a first-hand examination of a social situation from the perspective of the observed. It is not the sole purpose of participatory observation to understand, and of non-participatory observation to explain. Although participation – joined with introspection – inarguably strengthens sensitivity to subjective dimension of the observed phenomenon, participatory observation can serve for detection, enhancement, or refutation of causal explanation. Likewise, it is impossible to imagine “pure observation” that is completely devoid of empathy, at least in social sciences. In this paper, the author has presented and analysed the state of affairs concerning roles of observers in social science empirical research. He also attempted to argue that the methodological emphasis on the difference between the roles of the observer is largely the consequence of influences and interests that stem from the broader social environment.

Key words: roles of observers, participatory observation, non-participatory observation, pure observation